

FEGYELMEZŐ ÉS ELNYOMÓ HATALMI STRUKTÚRÁK ANATÓMIÁJA ÉS HATÁSAI SOFI OKSANEN KÉT REGÉNYÉBEN

Kulcsszavak: *test; hatalom; nőiség; trauma; identitás*

BEVEZETÉS, A REGÉNYEK RÖVID ISMERTETÉSE

Sofi Oksanen révén került a finn kortárs irodalom az európai és tengerentúli irodalmi érdeklődés homlokterébe. Egy tetralógia három darabját (*Sztálin tehenei*, *Tisztogatás*, *Mikor eltűntek a galambok* című szövegeket) többretű vizsgálatnak vetette alá a magyar recepció is. Jelen tanulmány csak két regénnyel foglalkozik: A *Sztálin teheneivel* és a *Tisztogatással*.

Az első regény a *Sztálin tehenei*, amely – ahogyan majd látni fogjuk a tetralógia többi darabjában is – egy generációkon végigvonuló, egyfajta külső kontrollból át- és továbbörökített megfigyeltségi érzést visz színre, mely a hatalommal való visszaélésből és az erőszaktetelek brutalitásából fakadóan súlyos identitás- és testképzavarokat eredményez. A három generáció képviselőinek – nagymama (Sofia)–anya (Katariina)–lány (Anna) – bonyolult viszonyrendszerén keresztül látjuk Észtország és a három nő történetét. Sofia és lánya, Katariina észt származásúak. Katariina egy finn diplomatához megy feleségül, így lánya, Anna anyai ágon észt, apai ágon finn gyökerekkel rendelkezik. A regény során ez a kettős hovatartozás-érzés és etnikai identitás terheli folyamatosan a kiskorú, majd fiatal felnőtt Annát, dekonstruálva benne az otthon és a biztonság referenciáit és jelentéseit.

A *Tisztogatás* a háború előtti és utáni időszakokat, 1939–1951, valamint a Fal leomlásának idejét, 1991–1992, váltogatja. Ezen két korszak főszereplői a kommunista özvegy, a „piros nagymama”, Aliide Truu, valamint fiatal rokona, Zara Pekk, egy, a vlagyivosztoki emberkereskedelem áldozatául esett prostituált. Zara és Aliide története, párhuzamosan olvasva, egy hajmeresztő narratívát alkotnak, melyben főként a nők elnyomása és a gyarmatosítás összehasonlítása válik hangsúlyossá az egyén önképének szempontjából.

* MIKLÓS Krisztina (1995), PhD-hallgató, BBTE, Hungarológia Doktori Iskola, irodalomkritikus, magyartanár, krisztina.miklos@ubbcluj.ro

Ez a regény is három generációt mutat be, különös hangsúlyt fektetve a nőiségre, a testre, illetve konkrétan a női test bemutatására. Aliide és Ingel képviselik az előző regényben Sofia, azaz a nagymama idősíkját. Linda képviseli Katariina idejét, végül pedig Zara és Anna története helyezhető párhuzamba.

IDENTITÁSELMÉLETEK, HATÁRFOGALMAK ÉS NARRATIVITÁS

Az, hogy hány filozófiai, pszichológiai vagy antropológiai szemléletmód mentén közelíthető meg a test vagy az identitás fogalma, egy igencsak összetett és komplikált kérdéshez vezet. Az ezzel kapcsolatos dilemmáink főként abból fakadhatnak, hogy többkomponensű, az embert nagymértékben meghatározó, tulajdonképpen megalakító elemekről van szó. Az identitás, a szubjektivitás – mint alanyiség, személyesség – és a test hármassága összefonódik, így vizsgálatuk csakis egymás viszonylatában történhet meg. Azokból a testi reakciókból indulok ki, melyek a hatalmi mechanizmusok lenyomataiként maradtak az egyes regénybeli karaktereken, illetve viselkedési mintázataikon.

A társadalmi berendezkedés, a szocializáció és a szociális kapcsolatok különböző szintjei, illetve a politikai hatalom struktúráinak a működése nyomot hagy a testen, az identitáson. Tehát ahhoz, hogy érthetővé váljon a lenyomatok mibenléte és mélysége, szükséges fölfejteti az azokat direkt vagy indirekt módon okozó események és folyamatok mibenlétét, mechanizmusait.

Mary Douglas antropológiai vizsgálódásai óta létezik a test „kulturális szöveg”-ként való aposztrofálása, mely szerint a test egyfajta tükre a kulturális értékeknek, szorongásoknak, és benne ezek a kategóriák úgymond megtestesülnek. A *Purity and Danger* című szövegében Douglas arra helyezi a hangsúlyt, hogy miképp reprezentálódik a test mint a társadalom szimbóluma, emellett pedig azt is vizsgálja, hogy hogyan lesz a test a társadalmi folyamatokat leképező természetes jelkép. Egy olyan kétirányú mozgásra, azaz hatás-visszahatás folyamatra világít rá, mely azt mutatja meg, hogy miként hat a kultúra a testre, illetve ez hogyan reprezentálja ezeknek a hatásoknak a lenyomatait.¹

Egy ehhez hasonló kétirányú mozgást fedezhetünk fel Oksanen karaktereinek teste és az aktuálisan zajló kulturális-politikai berendezkedés között is, ekképp lehet a test egy reprezentációs felület, mely tükröt állít a rendszernek, és reprezentálja annak impulzusait.

A Csabai–Erős szerzőpáros *Testhatárok és énhatárok* című írásából kirajzolódik, hogy ezen felvetés tisztázásához szükséges fenomenológiai és pszichoanalitikus

1 CSABAI Márta–ERŐS Ferenc: *Testhatárok és énhatárok*. József Műhely, Bp., 2000. 39.

szempontokat bevonni: így nem fogható fel a test pusztán a társadalmi-kulturális megközelítés, a textológiai-diszkurzív modell rendszerében, hiszen ugyanakkor létezik egy organikus egység, amely képes kifejezni a szubjektivitás többfajta kategóriáját és megnyilvánulási lehetőségét. E két aspektus együttesen alkotja meg az ún. korporeális kategóriáját, mely két felszínre tagolja a testet: egy belső (fizikai felszín, egy pszichés realitás, ahol a jelentés valamiféle belső dolog externalizációja), illetve egy külső (passzívabb, szétdarabolhatóbb, olvadékonyabb, képlékenyebb, mely arra vár, hogy kívülről teljen meg jelentéssel) felszínre.

A narratív identitás, azaz az ipse-identitás az idem-identitás jegyeit felhasználva áll össze, ugyanakkor egyfajta folyamatos reakcióra, újratervezésre készíti azt.

A identitás meghatározásában John Locke, angol empirista-materialista filozófus egy eltérő szempontrendszert alkalmaz, mely abban áll, hogy megkülönbözteti az embert a személytől, arra keresve a választ, hogy miben áll e kettő különbsége, hol található a határ. Tehát Locke „az identitás két formáját állítja szembe egymással: az idem-identity-t (amely anyagi azonosságot jelöl, s tárgyra is igaz lehet, mint például egy könyv két példánya) és az ipse-identity-t, amely a minden időben azonosnak tekintett énre vonatkozik (és ekképpen csakis öntudattal rendelkező embereket jelölhet)”.² A legfőbb kérdés tehát az, hogy egy személy két eltérő és egymástól távolabb eső időpontban ugyanúgy határozható-e meg, vagy diszkrepanciák mutatkoznak. Az idem-identitás olyan azonosságokat kódol, melyek valamiképp objektíválhatók, ide-sorolható például a test kategóriája, emellett az ipse-identitás, az identitás egyfajta szubjektív vonulata, mely folyamatos mozgásban van, ennek köszönhetően belefoglalható egy olyan keretbe, melyre egy lehetséges eszköz a narráció, a történet. A Sofi Oksanen regényeiben megrajzolt karakteridentitásokat legtöbbször E/3-ben olvashatjuk, ami azt feltételezi, hogy egy-egy karakter kvázi-élettörténetét egyfajta narrátori szűrőn keresztül látjuk.

A szereplők története valaki által narrált eseményként bemutatott, már egyfajta interpretáció tárgyát képezi, illetve a történetek nem terjednek ki a kezdeti és a végső pontra, azaz egyik sem követi végig a születés és a halál közötti kontinuus időszakot. Ebből is adódik az, hogy az általam értelmezés alá vont karakterek identitáskonstrukciói fragmentáltak és indetermináltak, hiszen a történetük nem teljes.

Ugyanakkor az identitáskonstrukció(k) vizsgálata izgalmasnak bizonyul a narrációval párhuzamosan, egymás viszonylatában is. A történetek nem lineáris módon követik egymást, közbeékelésekkel tűzdelték. A narráció időbeli ugrálásai, a töredezett narratíva, a fokalizációs technikák váltakozása olyan eseményeket és tapasztalatokat közvetítenek, melyek nagymértékben befolyásolták a karakteridentitások

2 FÖLDES Györgyi: *Identitás = Média- és kultúratudományi kézikönyv*. Szerk. KRICSFALUSI Beatrix–KULCSÁR SZABÓ Ernő–MOLNÁR Gábor Tamás–TAMÁS Ábel. Ráció, Bp., 2018. 92–108.

(de)konstrukcióját, melynek legtöbb lenyomata a testükön, a viselkedésükben, illetve az életvitelükben érthető tetten.

A FEGYELMEZŐ ÉS ELNYOMÓ HATALMI STRUKTÚRÁK ANATÓMIÁJA ÉS HATÁSAI

A tervezett tetralógia három regénye egy olyan univerzumot alkot, mely a keleti blokkban élőknek nem is olyan távoli történeteit eleveníti fel. A történetek helyszínei túlnyomórészt Észtország és Finnország területére lokalizálhatók. Észtország egyetlen ponton tűnik föl független és szabad államként (1992-ben, a *Tisztogatás* elején), ezenkívül mindvégig megszállás alatt van. Ezzel szemben helyezkednek el az úgynevezett nyugati államok, a demokratikus Nyugat, a szabadság és a lehetőségek szimbólumaként. Ez a geopolitikai szembenállás szintén rétegzett jelentésvilágot von maga köré, azaz e mentén is fel- vagy éppen leépülhet egy-egy testtörténet, egy-egy otthonkonstrukció, egy-egy identitás. Észtország orosz, német, majd ismét orosz megszállása nagymértékben befolyásolja a megjelenített karakterek identitását és testtudatát, interszubjektív viszonyait. Észtország történelme számos módon befolyásolja és alakítja a karakterek életét és identitását, ennek legkiemelkedőbb következményei az ön- és testképzavar, a folytonos rettegés és a biztonság permanens hiánya.

Oksanen a szövegein keresztül megmutatja, hogyan sodor az erőszak és a szenvedés folyamatosan határhelyzetekbe, ugyanakkor azt is, hogyan változnak meg az erkölcs és morál jelentései, értelmezései liminális helyzetekben. David Clarke szerint „Oksanen szövege megmutatja, hogy az erőszak és a szenvedés tapasztalatai problematikus erkölcsi döntésekhez is vezethetnek, melyek az áldozatot cinkossá tehetik a saját maga ellen elszenvedett kegyetlenségben”.³ Ugyanakkor „az olvasó egy olyan elemzését kapja a történelem politikai áldozatainak, mely nem hajlandó »erkölcsi jelzőfényként« megjeleníteni őket”.⁴ Ilyen helyzet áll fenn, amikor Aliidénak férjhez kell mennie egy hithű kommunistához, Martinhoz, maga és Hans biztonságának érdekében.

A testekre gyakorolt hatalom formáiról

A kultúra és test viszonylatában megfogalmazódik egy kétirányú mozgás, mely első sorban a hatás-visszahatás dinamikájában ragadható meg. A kultúra hat a testre, az

3 David CLARKE: *The Representation of Victimhood in Sofi Oksanen's Novel Purge*. Journal of European Studies 45(2015). 3. sz. 224. Online: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0047244115586922> (Utolsó megtekintés: 2022. 12. 16.)

4 Uo.

visszahat rá, így folyamatosan mozgásban maradnak, ennek eredményeképp a köztük lévő határ nehezen megfogható. Douglas szerint a test és határ együttese kétféle módon közelíthető meg: egyrészt a test mint a határ szimbóluma, másrészt a test mint mindenféle határokkal rendelkező rendszer szimbóluma felől.⁵ Ebben a megfogalmazásban nemcsak a test határokkal körülvett mivoltára, hanem rendszerjellegére is áttevődik a hangsúly.

Foucault szerint a testnek a modern intézmények és tudományok általi fegyelmzése, ellenőrzése nem közvetlenül irányul a testre, hanem ráépült konstrukciókkal, diskurzusokkal történik. A biohatalom által véghezvitt mikroszabályozás új testeket és szubjektumokat hozott létre azáltal, hogy beépült a társadalom szövetébe, rejtett hálózataiba. Ekképp válik a test a társadalmi események írott rendszerévé.

Kiss Balázs Michel Foucault hatalomfelfogásáról című szövegében a következőképp indokolja a test kitüntetett pozícióját a diszkurzív hatalom szempontjából: „Mint minden hatalom, úgy a modern hatalom számára is nagyon fontos a test. A test mozog, cselekszik, termel, szeretkezik, nemz, szül, bizonyos helyeken a megfelelő vagy nem megfelelő pillanatban ott van vagy nincs ott, felfogja az ellenséges lövedékeket, fegyvert használ, rohamoz, jeleket hord és jeleket hoz létre, hangot ad ki és hall meg, lát és érez stb. A test tehát az, amellyel igazán kezdeni lehet valamit, az, aminek a tevékenységében, ottlétében végülis minden kicsapódik, minden törekvés értelmet nyer”.⁶

Sofia és Aliide – az első generáció

Az első generáció nőtagjai, Sofia (*Sztálin tehenei*) és Aliide (*Tisztogatás*) akaratlanul is jelentős hatással vannak az utánuk következő generációk életére. Mindkét Oksanen-regény hangsúlyos pozícióba helyezi a női testet, mint a hatalom erőszakos mechanizmusainak egy lehetséges lecsapódási területét, ebből fakadóan mindkét nő teste súlyosan traumatizálttá válik, egyfajta emlékhelyet⁷ állítva az uralkodó rezsim atrocitásainak. Bozsó Georgina ezzel kapcsolatban a következő megállapításokat teszi: „A traumatikus élmények elszenvedése után azonban tovább kell(ene) lépniük, visszatérni a hétköznapi normalitásába, azonban ezek a traumatizált testek képtelenné válnak a továbblélésre; kicsúszik a lábuk alól a talaj és olyan ingerek láncreakciói uralják őket, melyek során a traumától való megszabadulás ellehetetlen-

5 CSABAI-ERŐS: *i. m.* 39.

6 KISS Balázs: *Michel Foucault hatalomfelfogásáról*. Politikatudományi Szemle III(1994). 1. sz. 49.

7 Vö. Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Aetas 22(2007). 1. sz. 147–160.

nedik”.⁸ Nemcsak saját testeik váltak azonban valamiképp a hatalom által determinálttá és önmagukban indeterminálttá, hanem az utánuk következő generációk identitásai és teste is megöröklük ezt.

SOFIA

A bizalmatlanság és a megfigyeltség érzése végigkíséri Arnold és Sofia mindennapjait, de legalább együtt lehetnek a gyerekekkel az otthonukban. Sofiára még egy teher nehezedik, ugyanis megtudják a hatalom emberei, hogy testvére, Elmer bandita, és amikor Sztálin amnesztiát hirdetett, ő nem vállalta a rizikót, azaz nem lépett ki önként az erdei testvérek közül. Többször hívják be: „Sofiát többször is kihallgatták Elmer miatt, de ő soha semmiről nem tud semmit. Néha megparancsolják neki, hogy a gyerekeket is hozza magával, és amíg őt vallatják, a kislányokat az államvédelmisek (MGB) gondjaira bízják. Néha sír valamelyik kislány”.⁹

Ezen a ponton a transzgenerációs traumatizált test- és identitáskonstrukció kerül kiemelt pozícióba, hiszen Sofia és a lányai kerülnek kiszolgáltatott helyzetbe, az ő testükkel játszik a hatalom, rajtuk látszik meg a meghurcoltatások lenyomata. 1954-ben „Sofia szétosztja a tejet, a húst és a vaját Arnold meg a gyerekek között, az állítja, hogy ő talál magának más ennivalót is. A gyerekeknek szükségük van tejre. És a férjének több húst kell ennie és több tejet innia, mint neki. Sofiának nincs rá szüksége, talál ő magának mást. Sofia kórházba kerül, és vénásan kapja a glükózt”.¹⁰ Az önfeláldozó, önmagát sanyargató anya képe rajzolódik ki, aki feláldozza egészségét, testi épségét a családjáért. Sofia testén többszörösen, közvetlen és közvetett módon egyaránt, keletkeznek lenyomatok. Amikor a minimális élelemdagok miatt kórházba kerül, amikor szívinfarktust kap, vagy az, hogy folyamatosan suttog, nem mer hangosan beszélni, ugyanis retteg a besúgóktól, a kihallgatásoktól. Boldogtalansága, szerelmi kudarca és a szovjet hatalom úgy alakítja át Sofia egész korporealitását, hogy hatása lányának, Katariinának az életén is otthagyja bélyegét.

ALIIDE

Aliide története több szempontból is összetettnek bizonyul: egy tragikus szerelmi történet, pontosabban egy szerelmi háromszög okozta traumatikus tapasztalat, a töretlen reménytelenség erősen meghatározza és fragmentálja az identitását, az önazonosságát. Egy életen át Hansba, testvére, Ingel férjébe szerelmes, és együtt élnek egy háztartáson belül. Majd születik Ingelnek és Hansnak egy kislánya, Linda, akit együtt nevelnek.

8 Bozsó Georgina: *A megtisztulás felvonásai Margaret Atwood: Fellelegzés és Sofi Oksanen: Tisztogatás című műveiben*. Szkhonion 5(2013). 2. sz. 103.

9 Sofi OKSANEN: *Sztálin tehenei*. Scholar, Bp., 2011 (a továbbiakban OKSANEN: *Sztálin tehenei*). 343.

10 Uo. 372.

Hans eltűnését és haláláról szóló pletykákat bizalmatlanul fogadták a szovjetek, emiatt többször is behívják mindannyiukat a községházára. A kihallgatásokon többször hangzik el a *biztos benne, Aliide elvtársnő?* kérdés. A lélekre, a pszichére való hatás, a megfélemlítés és a községházán kialakult elnyomó férfiuralom csak az első lépés volt az engedelmes test kialakításának útján. Kezdetben kihallgatásról, pszichés erőszakról beszélhetünk.

Aliide testének közhasználatba bocsátása és az erőszak brutalitása széttöri mind identitáskonstrukcióját, mind a testéről, a nőiségről, a szexualitásáról alkotott képét. Aliide megküzdési mechanizmusa, a végzetes kiütkeresése abban mutatkozik meg, hogy oda projektálja magát, amibe kapaszkodni tud, hogy eltávolodjon valamitől, ami elviselhetetlen. Az abúzus leírása egy légy szemszögéből történik, Aliide testére csupán „a nő”-ként tesz utalást. Ebben az értelemben megtalál egy olyan utat, egy olyan pszichés állapotot, egy önmagától való elidegenítő gesztust, mely értelmezhető a Deleuze–Guattari szerzőpáros terminusa mentén, azaz egy szökésvonal.

Aliide teste örökre a traumatikus emlékek helye marad, szégyene nemcsak önnön életét emésztette fel, hanem az utána következő generációk életére is rányomta a bélyegét. Aliide történetén keresztül Oksanen nyíltan beszél a nőket ért fizikai, szexuális erőszakról, arról, hogy ahogyan a női test a politikai, gazdasági és családon belüli hatalomgyakorlás felszínévé válik. Nem utolsósorban pedig arról is, hogy ez a hatalmi mechanizmushálózat, mely kizsákmányolja és megtöri a testeket.

Katariina és Linda – a második generáció

Katariina és Linda olyan gyerekkori traumákat, felnőttkori igazságtalanságokat hordoznak magukban, melyek meghatározó faktorai voltak az életüknek, nagymértékben kihatottak az identitásuk és testképük alakulására, végül pedig a gyereknevelési stratégiákra is. Zara, Linda lánya tudja, hogy anyja szótlan, csendes. Tudja, hogy gyerekként élte meg a háborút, emiatt üveges a tekintete, kifejezéstelen az arca. Anna, Katariina lánya, tudja, hogy anyját már gyerekkorában érték abúzusok, felnőttként a besúgók, a kihallgatások traumatizálták. Katariina identitását és otthonfogalmát szintén nagymértékben meghatározták az őt ért atrocitások, melyek Zara nevelésére és gyerekkorára is erős hatást gyakoroltak.

KATARIINA

Katariinát és testvérét is hallották sírni a községházán, melyet Sofia történetén keresztül már olvashattunk az előző részben. Réz Anna az Oksanen-kötetéről szóló *Ex libris*-ében azt mondja, hogy a gyötrelmek továbbörökítésének módja egyszerűnek bizonyul: tanítjuk és tanuljuk.¹¹ Emellett egy tudattalan, nem akaratlagos vonás is

11 Réz Anna: *Ex Libris*. Élet és irodalom LVIII(2014). 30. sz. Online: <https://www.es.hu/cikk/2014-07-25/rez-anna/ex-libris.html> (Utolsó megtekintés: 2022. 11. 07.)

megmutatkozik, hiszen Sofia nem feltétlenül nevezhető rebellis nőalaknak a regényben, Katariina mégis úgy reagál az anyjával történetekre, hogy lázadni kezd, és változtatni akar.

Katariina gyűlöl mindent, ami a Szovjetunióhoz, a szovjetekhez valamiképp kötődik, ugyanakkor megtagadja észét származását, egy életen keresztül azon dolgozik, hogy „valódi” finné váljon, pontosabban nem észtté. Katariina történetében egy olyan szembenállás kerül fókuszpozícióba, amely minden egyéb problémának a katalizátorává válik: a finn–észtté ellentét, melyre számos válaszreakció születik, ilyenek a frusztráció, a megfélemlési kényszer és a tagadás.

Katariina teste kettős hatalmi elnyomás alatt létezik, hiszen a gyerekkorában megtörtént abúzusok, illetve a felnőttkori pszichés erőszak, a kihallgatások, a megfigyeltség egymásra rétegződik, és egy olyan identitáskonstrukciót hoz létre, mely zavart, bizonytalan és valamiképp otthontalan is. A test külső és belső vonatkozásai, a testet ért pszichés és fizikai erőszaktetelek tehát Katariina testében is Möbius-szalagként csavarodnak egymásba, és alkotnak egyetlen egészet.

Katariinának a finn férfival való házassága párhuzamba vonható Aliide Martinnal kötött házasságával, ugyanis mindkettő reményt és biztonságot nyújt az addig rettegő nőknek. A hatalom által megtört nők egyik lehetséges szökésvonala ez a gesztus: minél közelebb lenni a hatalom egyik képviselőjéhez.

Katariina a fentiekben említettek miatt még inkább titkolja, sőt egyenesen szégyenként éli meg észét származását, ugyanakkor az, ahogy az észtség, szovjetség összekapcsolódik a prostitúcióval, csak tetézi a szégyenét. Ezen identitásválság okozata az, hogy Annát finnek neveli, nem tanítja meg észttül, emellett szoros szabályokat állít fel arra vonatkozóan, hogy milyen ruhaneműket, milyen színben viselhet a lány.

Összességében elmondható, hogy Katariina szégyenét Anna már az anyaméhben magába szívta, a finn–észtté konfliktus nagymértékben meghatározta mindkét nő identitáskonstrukcióját. Ugyanakkor a hívogató Nyugat, a szabad Finnország, a finn férj sem oldotta fel Katariina szovjetfeszültségét, inkább még mélyebbre húzta mind az önértékelését, mind származását tekintve Diplomatafeleséggént tűri férje moszkvai tivornyázásait, szégyene tovább erősödik, identitása dekonstruálódik, önmagáról alkotott képe teljesen eltorzul.

LINDA

Ingel és Hans idilli kapcsolatát valamiképp mindig zavarják Aliide ármánykodásai, a Hans elcsábítására készített bájitalok nem fejtik ki hatásukat, majd 1940-ben megszületik Linda, „és Aliide feje majd szétrobbant. Hans az ölében hurcolgatta a lányát, Ingel szemében boldogság ragyogott, Aliide szemében könnyek, (...). Hans

nem gyúlt lángra Aliide iránt, bár a lánynak háromszor sikerült belekeverníe a vérét a férfi ételébe, egyszer ráadásul a teliholdkor kifolytatott vérét”.¹²

Linda már kisbabaként, saját testén tapasztalja Aliide gyűlöletét, mely elsősorban Ingel és Hans boldogságára, szerelmére vonatkoztatható, csak másodsorban magára a kislányra.

1947-ben szörnyű dolog történt a községháza pincéjében. A kihallgató tiszték olyasmire kényszerítik Aliidét, mely számára épp akkora pszichés erőszakot jelent, mint a kis Linda számára, akit a hatalom megfoszt hét éves korában az ártatlanságtól. Ez a brutális nemi erőszaktétel oly mértékben kihat a kislány további életére, hogy „a községháza éjszaka után Linda szinte teljesen megnémult. Csak igent vagy nemet mondott, azt is csak akkor, ha kérdezték, az idegenek kérdéseire még ennyit sem válaszolt”.¹³

Linda felnőttként, anyaként is magában, a testén hordozza a gyerekkori traumatikus tapasztalat lenyomatát: a szótlanságot, a majdnem némaságot. Linda csendje, gondolatainak kimondatlansága egy lemoshatatlan emléke marad annak a bizonyos éjszakának a községházán. Az elnémulás, a ki nem mondás, az elnyomás és a tagadás jelei, melyek egyrészt válaszmechanizmusként működnek, másrészt egyfajta feldolgozási stratégiaként.

Anna és Zara – a harmadik generáció

Anna és Zara képviselik az unokák generációját, akik magukon viselik anyáik és nagyanyáik terheit egyaránt, ezekre pedig majd ráarakódnak azok a traumatikus tapasztalatok, melyek őket személyesen érintették. Mindkét lányra jellemző az, hogy nem érzik otthon magukat lakhelyükön, bizonytalan otthonképpel rendelkeznek, mely mindkettőjükben valamiféle elvágódást generál. Zarát ez az elvágódás, a tenni akarás sodorja kilátástalan helyzetbe. Anna már születése előtt magába szívta Katariina szégyenét, születése után folyton csak nőtt benne, egyre nagyobb zavart okozva a lányban. A gyerekek magukban hordozzák anyjuk és nagyanyjuk szégyenét, bennük él tovább, egy-egy traumatizált és meggyötört testben.

ANNA

Anna már Finnországban születik, finn gyerekek között nő fel, finnként tanul meg élni és viselkedni. Ezen szokások kialakításában Katariinának hatalmas szerepe volt, nemcsak finné neveli lányát, megpróbálja minél távolabb tartani Észtországtól, az észti nyelvtől. Anna folyamatosan vágódik a nagymamájához, Sofiához, Észtországba, szeretne észtil beszélni, szeretne ott élni, és vajkrémes süteményt enni, szoknyát hordani.

12 Sofi OKSANEN: *Tisztogatás*. Scolar, Bp., 2008 (a továbbiakban OKSANEN: *Tisztogatás*). 120.

13 Uo. 169.

A nyelvi elhatárolódást Katariina a következőképp magyarázza: „És hogy aztán milyen borzasztó, ha Finnországban véletlenül észtl szólalok meg a homokozóban. Hogy semmiképp sem akarja, hogy ruszkinak bélyegezzék meg a gyerekét, mert mit szépítsük, a ruszki már csak ruszki marad”.¹⁴

A töredezett narratíva egy újabb fizikai abúzust tár elénk: „Facipők koppannak a padlóra, egyik a másik után, anya a mellemhez vágta őket, a mellem kicsi és érzékeny, szemérmetlenül fesledező. Anya kimegy, csapódik az ajtó. Minden előzetes figyelmeztetés nélkül repültek a facipők, a legnagyobb nyugalomban feküdtem itt a szobámban, amikor váratlanul nekem vágódtak. Már korábban is fájt a mellem”.¹⁵ Annának több mint egy éven át váladékozik a mellbimbója, amit nem mond el senkinek, mert egyszerűen fél a válaszoktól. A tünetek kiváltó oka bizonyára az iskolai bántalmazássorozat, melyet egy iskolatársa, Oskari művel a lánnyal. Anna az egyetlen lány az évfolyamon, akinek már látszanak a mellei, emiatt folyamatosan ki van téve a fiúk tekintetének, zaklatásának.

Annában más kisgyerek korában többféle szégyenérzet feszül egymásnak. A ketős hovatarozás-érzés, az észtség kényszerített tagadása, emellett a korához képest fejlettebb testalkata is kivált egyféle szégyenérzetet belőle, hiszen az iskolában emiatt rettegésben él, bujkálni kényszerül.

Az a folyamat, mely mentén a nagymama testi épsége és a vágyott ruhaneműk tilalma összefonódik, egy olyan mértékű zavart okoz Annában, mely hozzáadódik a finn-észtl ellentét mentén létrejött szorongáshoz és szégyenérzethez. Ezen folyamatok együttesen konstruálják Anna identitás- és testképzavarát.

Majd „Anna lánnyá serdült, aki semmit nem szégyellt, ugyanakkor nem létezett számára más, csak szégyen és némaság, a szégyen némasága és a némaság szégyene. Igyekeztem a végkimerülésig ostorozni a szégyent, míg véres hányásként távozott”.¹⁶

Anna betegségét bulimarexiának hívja, máskor pedig Uramnak. Ez a viszonyulás, ahogy majd a következőkben látni fogjuk, egy erősen hierarchizált és minden mást felülíró viszony, mely egyszerre mutatja az anorexia és a bulimia tüneteit. Anna életében ez a testéhez tartozó és ahhoz ragaszkodó betegség lesz az egyetlen biztos pont, az egyetlen nem idegen. Anna anorexiás teste emblematikusan módon magán hordozza az adott kor nőiességgel kapcsolatos szimbolikus konstrukcióit.

Anna aktívan hozza létre identitását, melynek fő komponense a teste lesz, illetve az ehhez társuló bulimarexia, ugyanakkor kimarad belőle az anya, az apa képe, hiszen egyikre sem akar hasonlítani, menekül előlük. Györe Bori az *Anorexia és bulimia mint női performansz* című szövegében rámutat az anorexia és a bulimia performatív jellegzetességére: „Anna tehát a mítoszoktól, azaz családjá történetétől megfosztottan, a

14 OKSANEN: *Sztálin tehenei*. 39.

15 Uo. 46.

16 Uo. 81.

saját maga által bejáratott rítusokon keresztül építi fel identitását, testével emlékezik a kolhozban dolgozó nagyanyja és a többi családtagja éhezésére, mindennapi testi cselekvéseit (a koplalást, az evést és az étel kihányását) téve meg performatív aktusoknak, melyek »önreferenciális és [...] valóságalkotó erővel bíró cselekedet«¹⁷-ek».¹⁸

Anna identitáskonstrukciója több szakaszban és időszakban törik meg, először a finn–észti származás, majd Katariina abúzusai miatt, ezt követte a kialakult testkép- és evészavar, így a bulimarexia kerekedett minden fölé, meggátolva minden további detraumatizáló folyamatot. Anna étkezési zavara és hányási rituáléi megidéznek a nagymamája szenvedését és anyja szegénységét is. A lány történetét így módon alkotja meg a narráció, mely szintén olyan struktúrával rendelkezik, vagyis meg-megtörlik, majd mozaikszerűen tevődik egymás mellé.

Az E/1 személyű narrációt olykor felváltja az E/3 személyű történetmesélés, mely narratológiai szempontból szintén izgalmas értelmezési vonalat indíthat el.

ZARA

Zara a *Tisztogatás* egyik kulcsfontosságú szereplője. A következőkben azokat az összefüggéseket fogom vizsgálni, melyek Zara karaktere kapcsán fontossá válnak a szövegegész viszonylatában. Ilyenek a nemi erőszak, a prostitúció és a szegény összefüggései, emellett fontos szerepet kap a tisztogatás jelensége és a „natasásítás” mint védekező mechanizmusok. Ugyanakkor a patriarchális társadalmi hierarchia mint elnyomó hatalmi struktúra, illetve az erre való válaszreakciók, lázadási lehetőségek kulcsszerepet kapnak. Végül pedig idekapcsolható a generációkon átívelő szenvedések és sanyarú sorsok egymásutánja.

1991-ben Zarát meglátogatja barátnője, Oksanka, aki egy fekete Volgával¹⁹ érkezik a lakás elé. „A Volga ajtaja kinyílt, és egy csillogó harisnyába bújtatott láb ereszkedett a földre. Zara először megrémült – miért áll meg egy fekete Volga a házuk előtt?»²⁰ Erősen érezhető Oksankán az elszármazott, nagyvilági nő attitűdje, aki lenézi a kisvárosi emberek mindennapi életét. Ezt Zara is érzi, hiszen „lehajtotta a pon-

17 Erika FISCHER-LICHTE: *A performativitás esztétikája*. Balassi, Bp., 2009. 29.

18 GYÖRE BORI: *Anorexia és bulimia mint női performansz. Identitásválság és diktatúra összefüggései Sofi Oksanen Sztálin tehenei című regényében.* = *Trauma, gender, irodalom*. Szerk. GYÖRE BORI–MENYHÉRT ANNA–SZABOLCSI GERGELY. ELTE Eötvös, Bp., 2014. 187.

19 Lásd még: „Ugyanabban a kommunában lakott egy család. Amikor a lányukat elütötte egy Volga, a rendőr szétártta a karját, és azt morogta, hogy nem tehet semmit. Ez van. A kormány autói, nincs mit tenni. (...)

– Soha, soha, soha ne menj ilyen autó közelébe! Szaladj el, ha ilyet látsz! Mindegy, hogy hol. Rohanj egyenesen haza! Zara meglepődött. Egyszerre ennyi szó az anyja szájából”. OKSANEN: *Tisztogatás*. 37–38.

20 Uo. 35.

gyola ujját, hogy eltakarja vöröslő kézbutykeit”²¹ a sugárzó barátnő kritikus tekintete elől.

Oksanka elhalmozta Zarát mindenféle csillogó-villogó ajándékkal, és megígérte, hogy másnap is eljön. A jobb jövő, kiegyensúlyozottabb anyagi háttér megalapozása érdekében Zara is szeretne Nyugatra, Németországba menni dolgozni, ahogyan Oksanka is tette. Elképzelése szerint majd az ott gyűjtött pénzből elmegy egyetemre, kamatoztatja.

A *Keserves ára van az álmoknak* című fejezet azt mutatja be, hogy miként kényszeríti Zarát prostitúcióra az orosz maffia két embere, Pása és Lavrenti. Annak az emberkereskedelemnek kerül be a rendszerébe, mely felváltotta a szovjet diktatúrát, amelynek ideje alatt Aliidét és Lindát is szexuális erőszak érte. Egy kitalált tartozást ró fel Pása, ezzel magyarázva azt, hogy Zarának neki kell dolgoznia, gyakorlatilag a testével kell fizetnie. A körülmények, mely között tartották Zarát, minden higiéniai kondíciótól mentesek, ugyanakkor az eszközök és eljárások, melyeket közvetlenül a lány testén alkalmaznak, szintén brutálisnak mondhatók.

Minden szexuális aktus alkalmával Natasává változik, mintegy megvédve önmagát, eltávolodva az abúzustól és Zarától. Zara *natasásított* teste, *natasásított* pszichés állapota volt az egyetlen dolog, amely menedéket jelenthet, hogy ne kelljen egész valójában meghasonulnia. „Hiába a rengeteg sperma, a rengeteg szőr, a rengeteg szőr a torkában, a paradicsomnak még mindig paradicsomíze volt, a sajtnak sajtíze, a paradicsomnak és a sajtnak együtt paradicsom- és sajtíze volt, bár a torka még mindig tele volt szőrrel. Talán azt jelenti, hogy életben van.”²² Egy nagyon egyszerű dologhoz köti a létezését, egy alapérzékszerv mentén teszi megragadhatóvá azt, hogy él. Emellett megjelenik egy hang, Szása hangja álmában, amint kimondja a nevét: „és néha erre a hangra ébred. Néha csak azért emlékezett rá, hogy ő Zara és nem Natasa. Különösen az álom és ébrenlét határán, az alkohol vagy egyéb szerek hatása alatti szétfolyós állapotban fordult elő”.²³ Zara „számára Natasa burok, szerep, amely mögé el tud bújni úgy, hogy ne kelljen magát a végsőkéig kiszolgáltatnia”²⁴ – írja Bozsó a már idézett szövegében.

Ez az állapot egy olyan megtört és meggyötört identitást, testet mutat meg, amely az egyszerű fiziológiai szükségletei mentén tapasztalja a világot, minden más erőszakkal, fájdalommal jár. Zara fragmentált emlékképei annak a traumatizált eseménynek a lenyomatai, melyek kimerevített képként éltek a lány fejében. Mintha elájult volna, megszűnt volna Zarának lenni, mindezt azért, hogy Zara maradhasson.

²¹ Uo.

²² Uo. 212.

²³ Uo. 223.

²⁴ Bozsó: *i. m.* 109.

Emellett a test tisztítására, tisztogatására is utal mind Zara, mind Aliide esetében, hiszen mindketten a szexuális abúzust követően elégették a ruháikat, és megmosakodtak. A szégyenüket szerették volna megsemmisíteni, valamiképp eltüntetni. A szégyen több formában értelmezhető Zara történetében, egyrészt megjelenik a szégyen lemosásának aktusa a tisztálkodás, a ruhák elégetése által, másrészt az önnön testétől való eltávolodás, elidegenedés is mint egyfajta menekülési stratégia jelenik meg.

Zara karakterén keresztül egy kiszolgáltatott és sebezhető személy képe mutatkozik meg, aki egy olyan rendszerben kényszerül élni, mely teljes mértékben ignorálja a lány identitását és testét. Natasává kényszerül lenni annak érdekében, hogy ne örüljön meg. Ölni kényszerül amiatt, hogy ne ő haljon meg. „Zara bejárja, majd futtatói elől menekülve végigrohanja Európa számos térségét, majd arra a dohos, penészes búvóhelyre kerül, ahol egykor nagyapja rejtőzködött és ábrándozott a szabad Észtor-szágról.”²⁵ Azon a helyen rejtőzik el Zara Pása és Lavrenti elől, azon a helyen válik szabaddá, melyen nagyapja meghalt. Ez az érdekes és egyben ironikus „hazatalálás” egy olyan térben valósul meg, ahol Aliide által olyan abúzustörténetekkel találkozunk, mint Berlinben.

ÖSSZEGZÉS

A *Tisztogatás* és a *Sztálin tehenei* több ponton metszik egymást, nagyobb hangsúlyt fektetnek a transzgenerációs szégyen- és traumaátörökítésre, ahogyan a *Tisztogatás*-ban olvashatjuk: „Talán Észtorországban olyan sokan voltak, akik folyton azt hajtogat-ták, hogy a háború alatt át kellett volna szökni Finnországba vagy Svédországba, és ez az ismétlődgetés a bölcsődalon keresztül beleivódott az új nemzedék tudatába”.²⁶ Vagy ahogyan Anna mondja, hogy „[a szégyen²⁷] már az anyaméhben úgy belém

25 SZILÁGYI Zsófia: *Lány véres fülbevalóval*. Élet és Irodalom LIV(2010). 50. sz. Online: <https://www.es.hu/cikk/2010-12-19/szilagyi-zsofia/lany-veres-fulbevaloval.html> (Utolsó megtekintés: 2022. 11. 16.)

26 OKSANEN: *Tisztogatás*. 225.

27 Lásd még SZIGETI Attila: *A Homo Sacer és a tanúsítás etikája*. = *A bölcsesség koszorúja: írások Egyed Péter 60. születésnapjára*. Szerk. HORVÁTH Andor–Soós Amália. Pro Philosophia, Kvár, 2014. 272. „Lévinásra hivatkozó átfogalmazásában a szégyenkezés tehát azt jelenti: „hozzárendeltetni valamilyen felvállalhatatlanhoz [nem külső, hanem éppen saját intimitásunk felvállalhatatlanságához]”, „[...] ez a kisajátított és deszubjektívált lény egyben az énnel egy felszámolhatatlan és végletes önmagánál való jelenléte. Mintha tudatunk magába omlana és minden irányba menekülne, de ugyanakkor egy visszautasíthatatlan rendelet arra szólítaná, hogy jelen legyen, a menekvés lehetősége nélkül, saját összeomlásánál; annál, hogy az, ami abszolút módon a legsajátabb, az nem az enyém. A szubjektumnak a szégyenben következésképpen nincs más tartalma, mint saját deszubjektívációja; önmaga

ivódott, hogy el sem tudtam képzelni magam nélküle”.²⁸ A szégyen kérdésköre egy olyan metszéspontot képez a három regény között, melyben a szövegek női (test) történetei között párhuzam vonható. A *Tisztogatásból* Aliide, Linda és Zara, A *Sztálin teheneiből* Sofia, Katariina és Anna, illetve a *Mikor eltűntek a galambok* című szövegből Juudit teste egy olyan emlékező felületté válik, melyben különböző neurózisok, tünetek mentén haladva megmutatkoznak az elnyomás és az erőszak hatóerejének lenyomatai.

A regények narrációja megmutatja, hogy a különböző korszakokban fellépő hatalmi mechanizmusok mennyire hasonlóak egymáshoz. Ugyanakkor a szövegek arra világítanak rá, hogy attól függetlenül, milyen uralkodó rezsim van hatalmon, az egyén kiszolgáltatottá válik, és csupán egyetlen dolog hiányzik a „szabadsághoz”, ezt pedig az arendti „jogokhoz való jogról”²⁹ való elképzelés írja körül a legjobban. A megfélemlítés, az erőszak és az olyan döntéshelyzetekbe kényszerítés, melyek csupán egy látszólagos döntési lehetőséget biztosítanak az egyénnek, olyanná formálja őket, amilyen testekről beszél Foucault a *Felügyelet és büntetés* című kötetében: engedelmes testekké.

A. Gergely András egy Butler-értelmezésében aposztrofálja Douglas néhány gondolatát:

„Az emberi test a társadalom mikroszkopikus mása, annak hatalmi centrumát szem előtt tartva a növekvő, illetve csökkenő társadalmi nyomással egyenes arányban ’húzza össze’ vagy ’engedi el’ magát” (Douglas, 1995). Ezek a testhatárok, valamint az énhatárok meghosszabbított változatai (a humán identitás alapélményétől az életforma- és én-identitáson át a test feletti hatalom, a meg hasonlítás, a fogyasztási betegségek és tiltások, stigmák és önbesorolási szerepképzetek kérdésein át egészen a „fenyegetett testek”, „idegen” testek, alárendelt testek és mesterséges testesülések egész probléma-halmazáig”.³⁰

összeomlásának, önmaga szubjektumként való elvesztésének a tanújává válik. A szégyen ez a kettős mozgás, egyidőben szubjektíváció és deszubjektíváció.” [Giorgio Agamben: *Ce rămâne din Auschwitz. Arhiva și martorul. Idea, Cluj, 2006. 74.*] A szégyennek a lévinasi szégyen-fenomenológia ihlette agambeni definíciójában tehát a szégyen szubjektíváció és deszubjektíváció, önelvesztés és önbirtoklás egybeesése.”

28 OKSANEN: *Sztálin tehenei*. 81.

29 VILLE SUURONEN: *Resisting Biopolitics: Hannah Arendt as a Thinker of Automation, Social Rights, and Basic Income*. *Alternatives* 43(2018). 1. sz. 35–53. Online: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0304375418789722> (Utolsó megtekintés: 2022. 12. 18.)

30 A. GERGELY András: *Test és politikai test. A biopolitika kommunikációja*. *Iskolakultúra* 24(2014). 7–8. sz. 17.

A felsorolt tünetek mindegyikét megformálja Oksanen a szövegeiben, egy olyan narratív technikával fűszerezve, mely által kitüntetett helyet kaphat a fragmentáció, a (de)konstrukciós jelleg és a határfogalmak jelenléte.

Judith Butler egy szövegében arról értekezik, hogy lehetséges-e jó életet élni rossz élet keretei között. Azt mondja, hogy amikor „Adorno azt feszegeti, hogy lehetséges-e jó élet rossz társadalmi közegben, akkor valójában a viselkedésformák és a társadalmi viszonyok közti kapcsolat mibenlétére kérdez rá, illetve tágabb értelemben a moralitás és a társadalomelmélet viszonyára. Arra kérdez rá, hogy miként vannak jelen, miként zavarják meg az egyes ember jó életére vonatkozó elképzeléseit a társadalomban fennálló hatalmi és erőviszonyok”.³¹ Idézi Adorno vonatkozó szövegét, melyben az áll, hogy „az erkölcsös viselkedés, vagy a morális és immoralis viselkedés mindig társadalmi jelenség – vagyis teljességgel értelmetlen erkölcsös, vagy morális viselkedésről beszélni az emberek egymáshoz való viszonyától elkülönítetten”.³²

Pontosan azt mutatja ki Butler idézett szövegében, amit Oksanen megformál a regényeiben. Úgy értelmeződnek át, hogy akár teljességgel kiüresedett jelentésük is lehet az erkölcsös és morális viselkedés/döntés fogalmainak. Az Oksanen által megformált szereplők tesznek olyan dolgokat, kényszeresen hoznak olyan döntéseket, melyek erkölcsstani szempontból megkérdőjelezhetők lehetnének, hogyha nem vennénk figyelembe a társadalmi berendezések hierarchiáját, az elnyomó és erőszakos hatalmi struktúrákat, illetve a biopolitikai³³ szabályozásokat. Megmutatkozik, hogy milyen pseudo-döntéshelyzeteknek kellett az egyéneknek megfelelniük, milyen kényszersmegoldásokat alkalmaztak a túlélés érdekében, illetve, hogy miként formálódik, (de)konstruálódik az identitás a felsorolt mechanizmusok és struktúrák mentén.

Végül pedig azt láthatjuk, hogy Butler nyomán elmondható, az általános emberi állapotnak három alapvonást tulajdoníthatunk: a kiszolgáltatottságot, a sebezhetőséget és az embertársunk, azaz a lévinasi Másik iránti felelősséget. Ugyanakkor fontos, hogy ez a felelősség nem opcionális, megelőzi az erkölcsi döntés kategóriáját, ontoló-

31 Judith BUTLER: *Élhetünk-e jó életet rossz élet keretei között?* (Ford. BARÁT Erzsébet). Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat (a továbbiakban TNTEF) 2(2012). 3. sz. 130. Online: <http://tntefjournal.hu/vol2/iss3/butler.pdf> (Utolsó megtekintés: 2022. 11. 18.)

32 Uo.

33 „Biopolitikán azokat a hatalmi viszonyokat értem, melyek az életet szervezik, ideértve azokat az erőket is, melyek adott lakosság irányítását szélesebb körű állami és nem állami eszközök részeként, eltérő mértékben teszik ki az emberek életét veszélynek, s egyben különféle mércéket állítanak fel magának az élet értékének meghatározására is.” BUTLER: *i. m.* 131.

giai természetű, és abban áll, hogy reagálok a Másik kiszolgáltatottságára.³⁴ Az az általános emberi állapot tehát, amelybe Oksanen karakterei kényszerültek, az idézet mentén szépen körvonalazódni látszik, és egy fontos aspektust helyez előtérbe: a kiszolgáltatottságot és az odafordulást.

THE ANATOMY AND THE EFFECTS OF DISCIPLINING AND OPPRESSIVE POWER STRUCTURES IN TWO NOVELS BY SOFI OKSANEN

Keywords: *body; power; femininity; trauma; identity*

Sofi Oksanen's two novels, *Stalin's Cows* and *The Purge*, can be read in relation to each other from different perspectives. The first aspect is that they are two pieces of an existing tetralogy, which reveals the authorial intention that placed the texts side by side. In addition, a generational network is revealed in both texts, which intersects at several points: the relationship between body and power, identity construction, women's roles, trauma.

ANATOMIA ȘI EFECTELE STRUCTURILOR DE PUTERE DISCIPLINARE ȘI ȐPRESIVE ÎN DOUĂ ROMANE DE SOFI OKSANEN

Cuvinte-cheie: *corp; putere; feminitate; traumă; identitate*

Cele două romane ale lui Sofi Oksanen, „*Vacile lui Stalin*” și „*Purificare*”, pot fi citite unul în raport cu celălalt din perspective diferite. Prima este aceea că sunt două piese dintr-o tetralogie existentă, ceea ce arată intenția autorului de a așeza textele una lângă alta. În plus, în ambele texte se dezvăluie o rețea generațională, care se intersectează în mai multe puncte: relația dintre corp și putere, construcția identității, rolul femeii, trauma.

34 Joó Mária: *Embernek lenni sötét időkben: Butler és Arendt nyomán*. TNTEF 9(2019). 1. sz. 4. Online: <http://tntefjournal.hu/vol9/iss1/Joo.pdf> (utolsó ellenőrzés dátuma: 2022. 11. 18.)